

משיחיות והיסטוריוגרפיה

Author(s): ישראל ברטל

Reviewed work(s):

Source: *Zion / ציון*, Vol. 1 (תשמ"ז), pp. 117-130

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.jstor.org/stable/70061909)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70061909>

Accessed: 05/12/2011 15:06

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

ספרים ודברי ביקורת

משיחיות והיסטוריוגרפיה*

מאת ישראל ברטל

בשנים האחרונות נתעשרה הספרות המדעית בתחום תולדות היישוב היהודי הטרומ-ציוני בארץ ישראל בכמות ובאיכות. אירועי המאה הי"ט, שזיקתם אל מה שנתרחש בארץ לאחר מכן מורכבת ביותר משום קרבה שבזמן וריחוק שבפולמוס ובהתבדלות, זוכים לעיון מדוקדק על פי המקורות ונבחנים מזוויות חדשות. מתח העבר בין טוענים שונים לרעיון יישוב ארץ ישראל מפרה את המחקר, שכן בעטיו מתחדדות עמדות ומתלבנים עניינים שברעיון ובמעשה. אך הגבולות שבין מחקר היסטורי שיטתי, שהמתח הרעיוני מופנם בו ואיננו משבש את העיון המדעי, לבין היסטוריוגרפיה המונחית על ידי השקפת עולם ויודעת מראש את תוצאות החקירה, תחומים וברורים. המחקר שלפנינו בנוי על עיון שקוד בחומר ארכיוני וספרותי עשיר, שרובו לא זכה עד היום לבדיקה שיטתית; יש בו זוויות ראייה חדשות ובלתי שגרתיות, והוא כתוב בחן רב ובכישרון ספרותי. אולם, דומה שהגבולות האמורים ניטששו בו ואולי אף נפרצו לחלוטין.

מחבר 'משיחיות ויישוב ארץ ישראל' פותח את ספרו בהצגת קבוצת מקורות היסטוריים 'שנתגלו לאחרונה': פנקסי ארגון הפקידים והאמרכלים של אמשטרדם, יומני המיסיונרים הפרוטסטנטים שפעלו בארץ ישראל, ספרים נדירים, כתבי יד וחומר שבדפוס מן המחצית הראשונה של המאה הי"ט¹, ומציע לשחזר בעזרתם את ההתעוררות המשיחית שפקדה שכבות רבות בתפוצה היהודית לקראת שנת ה'ת"ר. אין כל ספק, כי נכונה הכוונה לחקור את תולדות היישוב הטרומ-ציוני בארץ ישראל מתוך מקורותיו שלו, מבחינת דרכי העבודה ההיסטוריוגרפית, ולהשתחרר מן הדרכים השונות שאפיינו במשך שנים רבות את הכתיבה ההיסטורית בתחום זה. הלאומיות היהודית המודרנית, שהמשיכה במודע ושלא במודע גישות משכיליות ואירופוצנטריות כלפי החברה המסורתית, או שתלתה בה, לחילופין, בשורות עתיד שלא היו בה, אכן החמיצה הבחנות חשובות במהותו של 'היישוב הישן' בארץ ישראל. ואמנם, בחיבורו של מורגנשטרן מוצהרת הכוונה לשחזר את 'המצאות ההיסטורית לאשורה', ולהגיע ל'מניע הפנימי שפעל בקרב היישוב', כדי להשתחרר מהכללות אנכרוניסטיות 'שהיו אופייניות לחקר היישוב במאה הי"ט'².

★ א' מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ-ישראל במחצית הראשונה של המאה הי"ט, ירושלים, יד יצחק בן צבי, תשמ"ה.

1 מורגנשטרן, עמ' 8-10.

2 שם, עמ' 9.

הציר המרכזי שהספר בנוי סביבו הוא השאיפה המשיחית המיוחסת לתלמידי הגאון ר' אליהו מוילנה, והתממשותה במציאות הארץ ישראלית לקראת שנת הגאולה הצפויה – שנת ה'ת"ר. הרעיון הזה כשלעצמו מרתק ביותר ובעל עניין, הראוי לבחינה רצינית ומקפת, תוך עיון בכתבי הקבלה של מקובלי ליטא בראשית המאה הי"ט ועימותם של אלו עם טקסטים של זרמים נוספים בחברה היהודית במזרח אירופה. אף ההנחה הבסיסית של המחבר, כי התעוררות משיחית עשויה להביא לפעילות במישור החברתי והכלכלי, איננה חורגת מן המוסכמות בהבנת הזרמים המשיחיים בישראל. אין גם להטיל ספק בכך, שאכן נתעוררו ציפיות משיחיות בקרב לומדים ומקובלים בפרקים שונים של התקופה הנידונה בספר. אך נקודת התורפה בספרו של מורגנשטרן היא בסגנון, וכוונתי בעצם לכל העולה מן הספר מעבר לשורת ההנחות הבסיסיות ולחומר הגלם המצוטט מן התעודות ההיסטוריות: הלשון שבה נאמרים הדברים, הצורה שבה מוגשים הטיעונים להוכחת הקביעות ההיסטוריות והסלקציה בציטוטים ובהבאת (או בדרך כלל אי הבאת) דברי חוקרים אחרים. בחרתי לכלול כל זאת בהגדרה הצורנית דווקא, משום שנראה לי, שהתופעה המתגלה בספר אינה בעיקרה בתחום המחלוקת על פרשנות היסטורית או הביקורת על שיטה עיונית כלשהי, אלא בזיהוי של העולם הרוחני המציץ מבין חריכה של דרך אמירת הדברים. פרט לכך, כבר עמדתי ממילא במקום אחר על נקודות התורפה בתחום המהותי שבטיעוניו של המחבר, כפי שהוצגו בחיבורים שקדמו לפרסום הספר³, ולא אבוא לחזור עליהן כאן אלא במידה שהן נוגעות בביקורתי הנוכחית.

לשוננו של המחבר, כמוה כ'לשון' שבה הוא קורא את המקורות שלפניו, איננה סובלת 'שמא' או 'אולי': כמעט הכול ברור, מוגדר ותחום (פרט לעניינים שוליים אחדים). אין ספקות, אין פקפוקים, אין אפשרות של כפל משמעות. כך, למשל, ימצא הקורא כבר בעמוד הראשון של הפרק הפותח את החיבור, הנגדה היסטורית הבנויה על דרך 'רע' מול 'טוב': צרפת של 1791 מוגדת לרוסיה בשאלת השוויון האזרחי ליהודים. ולכן: 'בצרפת, למשל, נתקבל בשנת 1791 חוק שקבע את שוויונם המלא של היהודים כאזרחי צרפת, ואילו ברוסיה דוכאו היהודים ונרדפו עד צוואר⁴'. אין זכר למדיניות האבסולוטיסטית הנאורה של יקתרין השנייה, ולעובדה שבהרבה מובנים היתה רוסיה המדינה האירופאית הראשונה שהעניקה ליהודים זכויות אזרחיות מסוימות בתקופת הריפורמות של 1775–1785⁵. האם רק מקרה הוא, שספר העוסק בתנועה שצמחה בדיוק באותם אזורים שנספחו

3 יי ברטל, 'ציפיות משיחיות ומקומן במציאות ההיסטורית', קתדרה, 31 (ניסן תשמ"ד), עמ' 171–150. I. Bartal, 'Messianic Expectations and their Place in History', in: R. Cohen (ed.), *Vision and Conflict in the Holy Land*, Jerusalem 1985, pp. 171–181

4 מורגנשטרן, עמ' 13.

5 שם, עמ' 28. וזאת אף שברשימה הביבליוגרפית שבסוף הספר מזכיר המחבר את מאמרו של ש' אטינגר, 'היסודות והמגמות בעצוב מדיניות השלטון הרוסי כלפי היהודים עם חלוקת פולין', העבר, יט (תשל"ב), עמ' 20–34, שבו נידונו בהרחבה הרפורמות ברוסיה, השפעתן על היהודים והיחס הדואלי של השלטונות אל מעמדם. המחבר אף עורך 'השוואה' בין יהודי מערב אירופה ומרכז, וקובע כי 'גם העימות בין יהודים לגויים בשאלת האמנציפציה לא הביא להתערבות השלטונות בחיים האוטונומיים והדתיים. לא כן היה מצב היהודים ברוסיה, כאן היה ייחודם האתני לזרע בעיני השלטונות'. וב'השוואה' מוזרה זו הוא כורך את שבעים השנה ממחלוקת פולין הראשונה בשנת 1772 ועד שנות הארבעים של המאה הי"ט, ומתעלם ממה שהתרחש במחצית הראשונה של

לרוסיה בשנים 1772–1793, מצייר את מעמד היהודים בפלכי ליטא במילים 'דוכאוו... ונרדפו עד צוואר' כתופעה נמשכת מראשית חלוקות פולין? או שמא הדיכטומיה 'רע' מול 'טוב', שהיא הגדרה אנכרוניסטית מובהקת למה שהתרחש בפועל באותן שנים והיה מורכב ורב משמע, נחוצה לו להסביר את הקשר בין 'גזירות' (רדיפות היהודים ברוסיה) לבין תורתו המשיחית של ר' הלל מקובנה?⁶ הרי ספרו של ר' הלל נדפס בשנת תקס"ד (1804), בעוד שהרדיפות והגזירות על היהודים נתרחשו בעיקרן עשרות שנים לאחר מכן. רוסיה 'הרעה' יוצרת את האפשרות לסלק מן התודעה כל מיני עובדות היסטוריות מורכבות וקשות, המפריעות לבהירות התמונה ולניסוחה ה'מדויק', בקווים פשוטים ושווים לכל נפש. וכך, למשל, איננו מוצאים עניינים כגון פריחתו של המרכז הרוחני בשקלוב בשלהי המאה ה'י"ח על רקע תנאים פוליטיים וכלכליים טובים ביותר לקהילה היהודית שם, ותחושת היהודים בעיר כי תנאי חייהם טובים והם בעצם תחת שלטון 'מלכי חסד'.⁷ והרי עיקר החוג שבו דן המחבר בספרו צמח בשקלוב באותן שנים ממש!⁸

הניסוחים הפשטניים והכוללניים אופייניים לעמודים רבים בספר, והם כרוכים לעתים במחיקת עניינים היסטוריים שלמים, שאינם עולים בקנה אחד עם 'הכיוון הנכון' של ההיסטוריה, אך גם בהטייתם של עניינים אחרים כדי שיעלו בקנה אחד עם כיוון זה. כך, דרך משל, הופך אליעזר סיני קירשבוים, מי שהיה אחד מחברי 'האיגוד לתרבות ולמדע היהדות' בברלין בראשית שנות העשרים של המאה ה'י"ט, ונודע כמשכיל ראדיקאלי וכרופא בעל דעות 'לא מסורתיות' (בלשון המעטה) בעיר קרקוב,⁹ לאחד ממבטאי התסיסה המשיחית המסורתית בין החרדים. המחבר איננו מזכיר כי

התקופה, ומכך שדווקא מדינות מרכז אירופה הן ששימשו מודל לביטול האוטונומיה היהודית ברוסיה!

מורגנשטרן, עמ' 10–31. 6

איגרת סוחר שקלוב לסוחרים יהודים מבוכארה משנת 1802: 'תדעו נאמנה שאנחנו בעזרת השם ב"י יושבים בשלוה תחת ממשלת הקיסר האדיר הגדול אלכסנדר פאולאוויטש... וכי הוא כבר הטה עלינו חסד, אשר השוה אותנו עם כל תושבי הארץ לכל דבר, כי כל מקום אשר שמה ישבו כסאות למשפט, כסאות לבית ישראל בתוכם לדון על כל ריב...'. (מצוטט על פי: ר' מאהלר, דברי ימי ישראל, דורות אחרונים, ג, מרחביה 1960, עמ' 173). ומדוע מצטט המחבר רק קטע מן האיגרת שנשלחה משקלוב לטארטאריה בשנת 1806? האם משום שהטקסט בשלמותו היה מלמד על תחושת הרווחה של יהודי שקלוב? (מורגנשטרן, עמ' 123).

מורגנשטרן, עמ' 68–97. המחבר נמנע מלדון גם בקשר שבין העולים לאישיותו של הגביר יהושע צייטלין, שעשה את הונו יחד עם סוחרים וספקים אחרים מרוסיה הלבנה בזיקה קרובה ביותר לשלטון הרוסי, ובמגמות הפרו-רוסיות שאפיינו את האוכלוסייה היהודית בליטא וברוסיה הלבנה בתקופת נפוליון. ספר שלם הוקדש לעניין זה, והוא מצוטט בספרות המחקר בהקשר זה פעמים רבות: S.M. Ginzburg, *Otechestvennaia Voyna 1812 goda i Russkie Evrei*, St. Petersburg: 1912.

נ"מ גלבר, תולדות התנועה הציונית בגליציה, 1875–1918, א, ירושלים 1958, עמ' 24–29: הנ"ל, 'היהודים ברפובליקה הקרקאית, תקע"ה–תר"ו' (1815–1846), ספר קרקא, ירושלים תשי"ט, עמ' 81–82: פנקס הקהילות, פולין, ג (גאליציה המערבית ושלזיה), ירושלים תשמ"ד, עמ' 19. בכל המקומות הנזכרים מפורטות עמדותיו הלא-מסורתיות של קירשבוים, והוא נמנה עם 'משכילי קרקוב'.

מדובר בעצם בתגובה לתוכניתו של מרדכי עמנואל נח לייסד את מדינת 'אררט' בסמוך לעיר בפלו שבארצות הברית, ובחיבור בעל משמעות פוליטית-חדשנית, שקישרו לציפיות המשיחיות המסורתיות מורכב, דיאלקטי (כמו של הלאומיות היהודית-המודרנית בכלל), ועל כל פנים איננו זהה לתגובתו של הרב קאלישר לאמנסיפאציה¹⁰. לדעת המחבר, אם ציפה קירשבוים לגאולה, חזקה עליו שהיה 'חרדי', אחרת הייתכן שהדפים חיבור בשם 'הלכות ימות המשיח' ואין המתבר מוכיר, כי זהו חלק מוויכוח שהתקיים בין חברי ה'איגוד' בברלין על מקומה של האמונה המשיחית בתולדות ישראל.

ברוח כזאת, ובלשון המתאימה לה, ערוכים חלקים מן החיבור כמין דרשה הרצופה 'חידושים' שחלקם כבר נתחדשו זה מכבר, אלא שנשתלבו בספר למסכת טיעונים מקורית, וחלקם נתחדשו בבית מדרשו של המחבר ואינם עשויים להתקבל על דעתו של הקורא הביקורתי. לעתים אף קשה לבדוק אחריו, שכן חלק מן האסמכתאות ומראי המקומות מובאים בצורה שאינה מאפשרת איתור מדויק. יגעת ולא מצאתי בספריות את העותק ה'יחיד בעולם המצוי בספריה של אוניברסיטת הארווארד בארה"ב' מספרו של המומר בנימין בארי, מקור שהוא העדות היחידה למידת התפוצה של הציפיות לשנת ה'ת"ר, לאחר שאי אפשר להביא בחשבון מה שמייחס מורגנשטרן לר' מנשה מאיליא¹¹, עד שמסר לי ש' שטמפפר כי עותק זה הוא מספריית המוזיאון הבריטי. אך רשלנות זו איננה אלא ביטוי לאופיו של הספר. עוד לא הוכיח המחבר די צורכה אחת מטענותיו, וכבר הפכה לאמת מוחלטת החוזרת ונשנית בהמשך. כך, למשל, הוא כותב בקשר לטענה בדבר קיומו של ארגון לעלייה של 'תלמידי הגר' לארץ ישראל כחלק מתהליך שיבת ציון¹², כי 'ר' אליהו מביאליסטוק, מי שהיה מראשי הקהילה הפרושית בצפת בשנות העשרים, עמד בראש שיירת עולים שבה עלה ר' אברהם שלמה זלמן צורף לארץ ישראל בשנת תקע"א. זאת על פי 'מקורות ארגון הפקידים והאמרכלים'¹³. בדיקה אחר המקור (שאיננו ניתן בסמיכות מקום לקביעה זו בספר!) מגלה, כי מדובר באיגרת של ר' צבי הירש להרן, ראש ארגון הפקידים והאמרכלים באמשטרדם משנת תקצ"ו¹⁴, ובה מביע העסקן האמשטרדמי תמיהה על תחילת שליחותו של שד"ר מארץ ישראל. עיון בכתב היד המקורי מלמד עד מהרה, כי קרוב לוודאי שמדובר כאן ב'תחילת שליחות' במובן של שליחות ארץ ישראל ולא דווקא בעלייה לארץ ישראל. אך משפט לא בהיר זה מאיגרת העוסקת בשאלות שליחות ארץ ישראל וטיב השליחות של ראש"ז צורף, נתפרש למורגנשטרן כבהירות מוחלטת, וללא כל ספק, כמדבר על עלייה לארץ ישראל בשליחות מטעם הגר"א! בפרק אחר של

10 מורגנשטרן, עמ' 18-19.

11 שם, עמ' 54, הערה 86. דוגמה מובהקת לרשלנות ההופכת טיעונים עובדיים לחסרי ערך היא הבלבול בין רוסיה למלכות אוסטריה בפרק העוסק במתח המשיחי לקראת שנת ה'ת"ר. חסידי ר' ישראל מרוז'ין ברומניה מסרו ידיעות על רבם, שעה שביקרו המיסיונרים הסקוטיים בוולכיה ובבוקובינה, והשליחים הללו לא היו ברוסיה ב-15 בספטמבר 1839 (משיחיות, עמ' 63), אלא נמצאו בסביבות העיר יאסי (*Les Juifs d'Europe et de Palestine, Voyage de MM. Keith, Black*, Bonar et Mac Cheyne Envoyes par l'Eglise d'Ecosse, Paris 1844, pp. 360-364).

12 מורגנשטרן, עמ' 68.

13 שם, עמ' 71.

14 איגרות הפקידים והאמרכלים, 8, דף 27 ע"א; מורגנשטרן, עמ' 98, הערה 19.

הספר הובא הדבר כאמת מבוררת, אפילו בלי להזכיר את מקורה¹⁵. יתרה מכך, המחבר שם בפי להרן דברים שכלל לא אמר באיגרתו המקורית: 'לדעת להרן, ראש"ז לא הגיע למדרגה של תלמיד חכם מובהק ולא השתייך לחבורת העולים שראו את עצמם כמגשימי צוואת הגר"א, אלא הצטרף לחבורת העולים שבראשה עמד ר' אליהו מביאליסטוק בתור שמשו האישי ולא לחבר וכ"ש לא בתורת שליחות¹⁶. ושוב, הקורא בספר ואיננו חוזר אל כתב היד של איגרות הפקידים והאמרכלים עשוי לסבור, לתומו, כי אכן אמר להרן משהו על חבורת העולים שבראשה עמד ר' אליהו מביאליסטוק, מה שלא היה מעולם. בנוסף על כל זאת, הרצון להראות את הקשר ההדוק שבין צוואת הגר"א לגלי העלייה של הפרושים בשנים תקס"ו-תקע"ג הביא את בעל הספר לפרש את הטקסט של להרן כמדבר על 'צוואה זו כעל עניין ידוע'¹⁷, אף בקשר לשאלת עלייתו של ראש"ז צורף, שהיה בשנת פטירתו של הגאון מווילנה כבן אחת עשרה שנה(!), ובוודאי קשה לתארו כתלמיד הגר"א שנכלל או לא נכלל בין העולים על פי צוואת הגר"א.

בדרך זאת מגיע בעל 'משיחיות ויישוב ארץ ישראל' למסקנות שונות, והופכן מיניה וביה לעובדות מוצקות שאפילו אין צורך להראות את מקורן. כך הוא עושה בטענת נפוצות האמונה בגאולה בשנת ה'ת"ר בקרב אנשי כולל הפרושים בירושלים. מרבית דוגמאותיו לקוחות ממחברים שאינם אשכנזים וודאי שאינם שייכים לפרושים דווקא. ובדומה לכך ימצא הקורא חזרה עיקשת על 'פעילות ההתיישבות' והעלאת שכבות רחבות של בני מורח אירופה במסגרת המעשים הכרוכים ב'התערות דלתתא', אף שלמעשה קשה למצוא דוגמה אחת שניתן לתארה בוודאות כמעשים מאורגנים מטעם כולל הפרושים, בתחום העלייה המאורגנת דווקא, בשנות השלושים. אף על פי כן, הוא מדבר על 'ראייתם העתידית-קולקטיביסטית שמגמתה מימוש החזון של חידוש היישוב במחיר כבד המשולם בהווה'¹⁸, ומעצמת את עמדתו של רצ"ה להרן עם זו של ר' אליעזר ברגמן, העולה מגרמניה, כאילו איש זה נושא את מסורת הגר"א בתחום ההתיישבות והעלייה¹⁹.

הדיעות מן המקורות ההיסטוריים ומסקנותיהם של חוקרים שכבר עסקו בתחום הנידון אינן

15 מורגנשטרן, עמ' 71.

16 שם, עמ' 98. והשווה נוסח מורגנשטרן לדברים שאכן כתב להרן באיגרתו (ההדגשות שלי – י"ב): '...ואני לא דברתי עליו בענין שארי מעשיו ח"ו כ"א שבמעשה שליחותו דרש טובת עצמו או ככל הנאמר והנשנה ומסתמא כך כוונתו בענין החורבה... תמהני אומרו שתחילת שליחותו היתה על פי הגאון דווילנא דצורף לחברה אל הרב מוהר"א זצ"ל ביאסטאקר (!) לא הי' עמו כ"א למשמש באשר הרב זצ"ל לא נסה [?] באלה מסעי ולא בתורת שליחות ודי בהערה זו' (איגרות הפקוא"מ, 8, דף 27 ע"א). קרוב לוודאי שמדובר כאן ביציאתו של הרב מביאליסטוק כשד"ר מטעם הפרושים בשנת תקע"ח(?) וביציאתו הראשונה של ראש"ז כשד"ר הכולל הזה בשנת תקע"ט(?) (א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 760, 764; א"ל פרומקין וא' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, ג, ירושלים תר"צ, עמ' 152, 180). נראה כי 'הגאון דווילנא' שבאיגרת איננו הגר"א, אלא רבה של וילנא בשנת תקע"ז, שהרי לגר"א קורא להרן באיגרתו 'הגאון החסיד וצוקלה' ושאר כינויי הערצה, בעוד שבאיגרת הנידונה הוא קורא גם לרבה של פרשבורג 'הגאון דפרעשבורג'.

17 מורגנשטרן, עמ' 98.

18 שם, עמ' 171.

19 שם, עמ' 181-183.

עולות לעתים קרובות בקנה אחד עם השקפותיו של המחבר ועשויות לערער את מסקנותיו. על כן, כל מה שעשוי לסתור את המבנה איננו נזכר בספר. דוגמה מאלפת לשימוש סלקטיבי כזה במקורות ובמחקרים היא דרך הטיפול של המחבר בגלי העלייה של שלהי התקופה הנאפולינית, בשנים 1808–1813, והתייחסותם למתח המשיחי בשנות השלושים של המאה ה־ט. המחבר מזכיר את תרומת 'ד"ר נ"מ גלבר' במחקריו החשובים, המתבססים על מקורות ממלכתיים אוסטריים, המצביעים על עלייה ניכרת לארץ ישראל בשנים הללו²⁰. ואולם, גלבר עסק במחקריו גם בשאלת המתח המשיחי בין היהודים, דווקא בשנות השלושים, ואף הביא בהרחבה מתוך תזכיר של המשכיל הגליצאי יוסף פרל דברים על כך שהציפייה המשיחית בקרב בני החברה המסורתית בשלהי שנות השלושים היתה פחותה ביותר²¹. זהו, אגב, אחד המקורות המשכיליים המדברים בפירוש על רפיונותה של הציפייה המשיחית במזרח אירופה לקראת שנת ה'ת"ר, ודבריו דומים ברוחם למה שמצוי פה ושם בכתביו של ר' יצחק בר לווינזון²². פרל ולווינזון ייחסו לחסידים 'פוטנציאל משיחי'

20 שם, עמ' 73, על פי נ"מ גלבר, 'עליית יהודים מבוהמיה וגליציה לארץ ישראל', ירושלים – מחקרי ארץ ישראל, [א/ד] (תשי"ג), עמ' רמג-רנא.

21 גלבר, התנועה הציונית בגליציה (לעיל, הערה 9), א, עמ' 29–48. פרל נתבקש מטעם הגוברניום בגליציה לחבר חוות דעת על תוכניתו של קרל פרידריך גוסטב זייפרט להשיב את היהודים לארצם. בחוות הדעת הזאת עמד המשכיל הגליצאי בהרחבה על מקומה של האמונה המשיחית בקרב השכבות השונות של האוכלוסייה היהודית בגליציה וקבע, בין היתר, כי 'ההתנגדות שהראו היהודים למשיחיותם של שבתי צבי ופראנק מוכיחה כי היהודים נוטים להרחיק עצמם מנסיונות דמיוניים כאלה...' (עמ' 46). התזכיר חובר באוקטובר 1837, ופרל שונא חסידים, ששם ללעג את טיבה התמים והמיסטי של אמונתם במשיח (עמ' 44–45), לא הביא שום עדות לכך שבשנים הסמוכות היו ציפיות 'אקוטיות'. כלומר, אף כשנשאל במפורש על מצב הציפייה המשיחית בקרב היהודים, לא הזכיר כל מתח אקטואלי. לו היה יודע על משהו מעין זה, לא היה מהסס מלהזכירו, שכן התזכיר נושא חותם אנטי-חסידי ואנטי-משיחי מובהק.

22 ריב"ל כותב במאמר קצר בשם 'השוארת הנפש ומשיח': 'וכמו שהיתה האמונה בהשוארת הנפש אצל קדמונינו מן הסודות ותורה שבע"פ, כן האמונה במשיח היתה רק מתורה שבע"פ ומן הסודות, וגם אותה העלימו מן ההמון, והזכירו בתנ"ך גם כן רק דרך רמז. ואף שאמונה זו גם היא יקרה מאוד והכרחית, העלימה בכל זאת קדמונינו מן ההמון, ומן אז שנתגלה סוד זה לההמון, התחילו לחשוב בו מחשבות זרות וארגו בו איש איש כפי העולה על רוחו הבלים אין חקר. וכבר ראינו כמה רעות גרמה אמונה זו ע"י ההמון, וגם כמה משיחים שקרים עמדו, וגם בימינו אם נסתכל נמצא שכל ההבלים שנשרשו ביהודים היום יסודתם הוא האמונה בביאת המשיח, ובספור פרטיה ואופניה. וכמה וכמה רפיון ידים ועצלות רוח גרמה זאת, וכמה אולת צמחה על ידה, כי אמונה זו הזכה והטובה נהפכה לרועץ, והיתה סיבה לאמונות הבליות אין חקר... ואמונה זו בביאת המשיח היא אמונה צודקת אך דרך כלל, ולא דרך הפרטים הנאמרים בו, כי הפרטים המה נודעים רק לה' לבדו, וכמו שהעיר על זה הרמב"ם ז"ל בכמה מקומות בספריו ובפרט באגרת תימן, ועי' צוה הרמב"ם שלא יטריד האדם את ליבו בקריאת ההגדות הללו [שבתלמוד ובמדרשים] שחברו יחידים מן האמוראים מפרטי הענינים מענין המשיח (עיי' היטב בדבריו ביד החזקה הלכות מלכים פרק י"ב) (ילקוט ריב"ל, ורשה תרל"ח, עמ' 81). בדרך דומה ביותר מדבר ריב"ל על מקום האמונה המשיחית ביהדות בחיבורו האנטי-מיסיונרי: 'אחיה שילני החווה', שנכתב כנגד הספר 'נתיבות עולם' (לונדון תקצ"ט). אף כאן אין הוא מזכיר ציפייה 'אקוטית' לשנה מסוימת ('אחיה שילני', לייפציג [חש"ד], עמ' 99–104). והשווה עם הסאטירה האנטי חסידית 'עמק רפאים' (ילקוט ריב"ל, שם, עמ' 138–139), שבה מלגלג

גדול ביותר, אך לא יכלו להצביע על כך שדווקא בסמוך לשנת ה'ת"ר חלה התעוררות מיוחדת בקרבם בגליציה או בוהלין²³. הבאה שלמה יותר ממחקריו של גלבר ומן החומר הארכיוני של גליציה שנשתמר בווינה עשויה היתה בוודאי ללמד, כי המתח המשיחי של שנות עליית תלמידי הגר"א (1808–1813) היה שייך בפירוש לתסיסה הגדולה שעוררו מלחמות נפוליון²⁴, וכי קשה ביותר לייחס 'ציפייה אקוטית' לגאולה שרווחה בשנים אלו לקשר עם שנת ה'ת"ר דווקא. על כן, כנראה, לא הובלטה בחיבור העובדה, ש'גלי העלייה' הנוספים מליטא לאחר תקופת נפוליון היו מועטים, אף שהקורא יכול לעמוד על כך בעצמו תוך עיון בתיאור העלייה מפולין ומרוסיה שבספר²⁵.

מזורה יותר היא ההתעלמות ממחקרים שכבר עסקו בהרחבה בנושאים שנוגע בהם המחבר וייחוס החידוש לעצמו, תוך הטיית המסקנות לכיוון הרצוי. הקורא הבקי במחקר ארץ ישראל במאה הי"ט יתמה לגלות, כי אף שאלעזר ברגמן ומשה זקס מהווים עניין מרכזי בחיבורו של מורגנשטרן, לא נזכר בגוף הדיון בהם, ולו ברמז קל, מחקרו של מ' אליאב על כולל הולנד-דוויטשלנד בירושלים²⁶. בסיום הפרק על העליות לארץ ישראל לפני שנת ה'ת"ר, מביע המחבר את התפעלותו מ'ניתוח הנתונים על אודות גיל היהודים בארץ... באשר הוא סותר לחלוטין את החותם של "עליית זקנים" שהטביעה ההיסטוריוגרפיה, מבלי דעת [?], על עליית היהודים לארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה הי"ט, ואיננו מזכיר את עבודתו של צ' קובץ²⁷. מאמרו של קובץ מראה בבירור, כי מגמות דימוגראפיות אלו נמשכו ואף גברו לאחר שנת ה'ת"ר, והעלייה בשנות השלושים היוותה אך שלב ראשון בתהליך מתגבר של שינויים דימוגראפיים ביישוב. כל זה נעלם בתיאורו של מורגנשטרן, המסיים את דיונו הדימוגראפי בשנת 1839 כשיאו וכסימו של תהליך.

ריב"ל על אמונת החסידים במשיח. באופן דומה מציגים את עמדת המשכילים בגליציה המיסיונרים הסקוטים שביקרו בטרנפול ובברודי בשנת 1839. אך אין הם מצביעים על 'ציפייה אקוטית' בקרב החסידים שפגשו שם. ראה: יהודי אירופה וארץ ישראל (לעיל, הערה 11), עמ' 393–401.
23 למקומות שבהם רומז ריב"ל לשנת ה'ת"ר וליחסו לאמונה המשיחית ראה: ש' פיינר, 'ריב"ל ושנת ה'ת"ר', קתדרה, 34 (טבת תשמ"ה), עמ' 179–180.

24 גלבר, התנועה הציונית בגליציה (לעיל, הערה 9), עמ' 22–24.
25 מדובר בארבע קבוצות של יהודי ליטא שעלו בין השנים תקצ"ב–תקצ"ד. המחבר אינו מזכיר שם (עמ' 78), כי כמה מאלה ירדו בחזרה לחו"ל סמוך לעלייתם ולא עלו שוב (ר' שמריה לוריא ממוהילוב), או שחזרו לאחר שנת ה'ת"ר (מנחם מנדל מקאמיניץ). אף שהוא דן בירידה מן הארץ במקום אחר (עמ' 90–92). ה'שפל' בעלייה בשנים שלאחר 1834 איננו עולה בדיוק עם הטענה שהציפייה ה'אקוטית' לגאולה גברה ככל שנתקרבה שנת ה'ת"ר. החומר שמביא מורגנשטרן מוכיח לדעתי את ההיפך: התלהבות לעלייה דווקא בשנים הראשונות לשלטון המצרי בארץ ישראל (1831–1834) ושקיעתה בין השנים 1834–1840.

26 מ' אליאב, אהבת ציון אנשי הר"ר, ירושלים תשל"א.
27 צ' קובץ, 'העליה ממזרח אירופה לארץ ישראל באמצע המאה הי"ט', קתדרה, 9 (תשרי תשל"ט), עמ' 193–204; מורגנשטרן, עמ' 93. קובץ מביא במאמרו את דברי י' מיזל, שעיבד את מפקד מונטיפיורי משנת תקצ"ט (1839): 'העולים הצעירים היו במיעוט, ואולם ההבדלים בין שתי הקבוצות עד 29 ולמעלה מזה – אינם גדולים עד כדי הפרזה בהסכר "הזדקנות העלייה" כגורם שהשפיע באופן מכריע על הזדקנות היישוב בכלל' (עמ' 201).

שמות הספרים והמחקרים נזכרים אמנם בביבליוגרפיה שבסוף הספר, אך אין כל הפניה אליהם במקומות המתאימים בגוף החיבור. חמור מזה הוא השימוש הסלקטיבי בקטעי מחקרים, תוך הטלת דופי בהיקף המקורות שעליהם הם מתבססים. בפרק העוסק בביסוס מעמדו הכלכלי של היישוב נאמר: 'בדיקה מדוקדקת של מכתבים נוספים בגנזי מונטפיורי – שעד עתה לא פורסמו ולא נחקרו – מגלה כי הצעות נוספות להתיישבות שהוגשו למונטפיורי בירושלים ובצפת מדברות במפורש על עבודת כפיים של יהודים'²⁸. ובכך הוא מרמז למחקר שנתפרסם לפני כעשור שנים, שבו כאילו לא דובר בפירוש בחלק מן האיגרות על עבודת כפיים של יהודים. והנה, המקורות ש'לא פורסמו ולא נחקרו' מצוטטים בהרחבה באותו מאמר ונידונים בו לפרטיהם²⁹, והקורא תוהה: האם זו רשלנות סתם, קריאה חלקית ומרפרפת של מאמר הנוגע באופן ישיר לטיעון המרכזי של 'משיחיות ויישוב ארץ ישראל', או שמא מעשה מכוון – כדי להציג את המאמר הזה באור חד-צדדי ולפשט את מורכבות הטענות שבו על מנת שיתאימו לסגנון 'טוב' מול 'רע', שבו נוהג המחבר לנסח את טיעוניו. מכל מקום, ודאי שאין זה מקרה, שקיומו של קטע באותו מאמר, העוסק במפורש בזיקה שבין תוכניות ההתיישבות החקלאית לבין עולם המושגים הקבלי של הפרושים, נעלם לחלוטין מהספר ו'נתגלה' על ידי המחבר מחדש בכתב היד³⁰.

את יחסו של המחבר למקורותיו ניתן לתאר כליבראלי ביותר. לעתים הוא משנה את נקודת הכובד של הדברים, פעמים שהוא מדלג על מילים או על חלקי משפטים ויוצר בריה חדשה, ודומה כי לפעמים אף לא הבין את פירוש המילות וקרא שלא כהלכה.

28 מורגנשטרן, עמ' 193.

29 להלן כמה מן המקורות הללו: (א) איגרת ר' מרדכי צורף מיום ב' בתמוז תקצ"ט ('שלא פורסם עד כה' לטענת מורגנשטרן) מצוטטת במאמרי: 'תכנית ההתיישבות' מימי מסעו השני של מונטפיורי לארץ ישראל (1839), שלם, ב (תשל"ו), עמ' 259. (ב) המשפט 'אמנם מגדול הדחק וחביבות ישוב הארץ יקבלו עליהם עבודה כזו' (מן המשפטים 'שלא פורסמו ולא נחקרו'; מורגנשטרן, עמ' 193), מופיע במאמר הנ"ל בעמ' 248, יחד עם שורה של דוגמאות נוספות על הכוונה להעסיק בפועל במלאכה מי שאינם תלמידי חכמים. (ג) איגרת רבני הספרדים בצפת (שוב מאלה 'שלא פורסמו ולא נחקרו') מצוטטת במאמר הנ"ל פעמיים, בעמ' 248, הערות 88, 89, בעניין העסקת מי שאינם תלמידי חכמים, ואפילו מובא מלה במלה אותו משפט שמורגנשטרן הביאו בספרו (עמ' 193)!

30 ברטל, שם, עמ' 259–260, ובמיוחד הערה 136: '...אין לראות שעליית תלמידי הגר"א כוונה לפעולות של ישוב הארץ במובן הלאומי-דתי המאוחר אלא דוקא שחיוזק הבסיס לקיום לומדי התורה ומקימי מצוות ישיבת הארץ הוא העיקר. שכן עבודת ה' בארץ היא חלק מתהליך הכשרת הארץ לגאולה: בתת להם אחיות יד באדמת הקדש אדמת ישראל, לחרוש ולזרוע ולקצור ברינה, ולהיות כל איש יושב בהשקט ובטח על התורה ועל העבודה תחת גפנו ותחת תאנתו. איש לפי מעשיו. יראי ה' וחושבי שמו יעמדו על משמרתם משמרת התורה והעבודה ויתר העם עמא דארעא יעבדו את אדמת הקודש...'. אף מכתב זה נכלל, כדברי בעל 'משיחיות ויישוב ארץ ישראל', במכתבים ש'עד עתה לא פורסמו ולא נחקרו', המלמדים על תפיסה מהפכנית בנוגע לעבודת האדמה של קבוצת 'עמי הארצות' (עמ' 193–194). הקורא שלא ישווה בין המאמר בשלם, ב, לבין הספר, עשוי לסבור בטעות כי מורגנשטרן הוא זה שגילה לראשונה שמדובר באיגרות גם על עבודת היהודים שאינם תלמידי חכמים, בעוד שלמעשה עוסק המאמר הנזכר בנושא בפירוט רב, רק שאיננו מפרשו בדרכו של המחבר.

קריאה המשנה את נקודת הכובד של הדברים נוכל להכיר למשל בתרגום ציור מפגשו של המיסיונר יוסף וולף עם העולים שלום וברוך בני זכריה ב־9 באפריל 1836. שני האחים נסעו מתימן לארץ ישראל דרך מדבר סיני, ולפי נוסח מורגנשטרן אמרו למיסיונר: 'לא נעזוב את הארץ, אמרו, תקוותנו היא לראות את המשיח עוד בחיינו (ההדגשה שלי – י"ב), והיה אם לא נתגשם שאיפתנו עוד בחיינו, אמרו, אז נמות בארץ ונחיה בה כאשר יגיע משיח צדקנו'³¹. הבה נשווה תרגום זה לנוסח האנגלי המקורי, שאינו מובא בספר: 'God forbid, that once having arrived in the Holy City, we should leave it again. We shall remain there until we die, to be there when Messiah our Righteousness comes. Oh that he may come soon, even in our days'. נראה לי, כי תרגום נאמן יותר של הקטע יהיה: 'חס וחלילה, שאם כבר הגענו לעיר הקודש, נעזוב שוב, נישאר בה עד שנמות, להיות בה כשיבוא משיח צדקנו. הלוואי שיבוא במהרה, אפילו בימינו'. לפי תרגומי-עבודו של המחבר עולים השניים מתימן כדי לראות את המשיח עוד בחייהם; ואם לא יזכו לכך בחייהם, יזכו לתחיית המתים. מה שבאמת אמרו העולים התימנים היה, שהם עולים למות בארץ כדי לזכות לתחיית המתים בירושלים. ההבדל בין שני התרגומים הוא בדיוק ההבדל בין הציפייה המשיחית האקוטית, ששותל המחבר בשיטתיות אצל העולים לפני שנת ה'ת"ר, לבין האמונה המשיחית המסורתית שתיעד וולף לפי תוממו, לפני שזכו דבריו לתרגום האקטיבי של בעל 'משיחיות ויישוב ארץ ישראל'.

דילוג על חלקי מובאות, תוך כדי יצירת בריה חדשה, אף הוא אופייני ביותר לחיבור. בעזרת דילוגים שכאלו יכול היה המחבר לייחס בשני מקומות שונים לר' מנשה מאיליא, הלמדן הליטאי הרצינואליסטי, דברים שלא עלו כנראה על דעתו מעולם. בדיון על דימויו של הגר"א בעיני מקורביו ותלמידיו, מקשר בעל הספר את דמותו הנערצת של הגאון בעיני תלמידיו עם התפיסה האידיאולוגית של גאולת ישראל הקשורה בשמו, ואומר: 'מקורביו הגר"א והדורות הבאים ראו אפוא את אישיותו כתופעה על טבעית בעלת שליחות משיחית בכל הקשור לגילוי ולהפצת אמיתות התורה וסודותיה ולהתווית דרך מעשית בכל הקשור לגאולת ארץ ישראל ועם ישראל'³². לראיה מובאים דברי ר' מנשה מאיליא בספרו 'אלפי מנשה', חלק א, בהשמטות אחדות. לכאורה יוצא מן המובאה של ר' מנשה מאיליא, כי פעולת הגר"א להחזרת עטרת התורה ליושנה היא 'משיחית', אך לאמיתו של דבר מדובר בטקסט בשלמותו בהכנת הדורות מבחינה רוחנית להיות ראויים לביאת המשיח על ידי לימוד התורה בדרך האמת והפשט שהגר"א ותלמידיו מפיצים. המחבר בחר להשמיט בין המילים המיוחסות לדרך הגר"א בהחזרת 'עטרת התורה ליושנה' את המילים: 'עפ"י דרכו, דרך האמת והפשט, ואנן נעני אבתרי ונוסיף עליו כהנה וכהנה', וכן, לאחר המילים 'ע"י משיח צדקנו' את המילים: 'שאנו מקיימים בזה. אם יתמהמה חכה לו, ויש תקוה לאחרית טוב'³⁴. בסלקציה זו

31 מורגנשטרן, עמ' 82.

32 S. Wolff, *Journal of the Rev. Joseph Wolff [...] in a series of letters to Sir Thomas Baring* 318–319. *Bart [...]*, London 1839, pp. 318–319. שמות ספריו של וולף מובאים אצל מורגנשטרן בשיבוש איות שם המחבר (Wolff, עמ' 42; Wolff, עמ' 250), ובלא זיהוי הקיצור 'מכתבים' עם הכותרת המלאה של החיבור. הקטע המצוטט הוא בעמ' 319 ולא 318, כפי שמופיע אצל מורגנשטרן, עמ' 82.

33 מורגנשטרן, עמ' 95.

34 ר' מנשה מאיליא, אלפי מנשה, א, ווילנא, שנת זה השער לה' [תקפ"ב], דף עג ע"ב – עד ע"א.

טשטש לחלוטין את ההבדל בין משמעות שיטתו התורנית של הגר"א בהכשרת הדורות לקראת הגאולה העתידה, לבין אותה 'משיחיות' הכרוכה בעשייה ממשית של בני אדם שהוא מייחס בספרו לגר"א ולתלמידיו.

חמור הרבה יותר הוא הסילוף הברור של דברי ר' מנשה מאיליא ב'אלפי מנשה', חלק ב, על לומדי התורה המשתמשים בתורת הנסתר שלא כהלכה, ואינם נשענים על דרך השכל. דברים אלו, הנטולים מתוך פרק שעוסק בביקורת חריפה נגד הלומדים על דרך הקבלה, מופקעים לחלוטין מהקשרם הרחב ומיוחסים למי שמאמין בגאולה בשנת ה'ת"ר. וזאת על פי הדרוש, שאין לו כל ראייה ממשית: שקר בגימטריה שווה ת"ר³⁵. אין כל ספק, שר' מנשה מאיליא התכוון כאן לחסידים ולמה שנראה לו כפופולריזאציה קיצונית של תורת הסוד. אף ההשוואה בין החסידים לבין השבתאים, שמורגנשטרן נתפס לה כהוכחה שמדובר באמונה בגאולה הקרובה, היתה נפוצה בספרות המתנגדים, ואין היא ראיה שמדובר דווקא על מאמינים בגאולה קרובה אלא להיפך – ראייה שר' מנשה מאיליא הולך בשיטה מתנגדת מקובלת להוקיע את החסידים. כל הפרק שממנו לקוח הציטוט עוסק בלימוד התורה ולא בשאלות הגאולה. הציטוט המקוטע, ההופך את עניין המשיחיות לעיקרי בדברי ר' מנשה, הוא לכל היותר תוצאת הרצון למצוא 'משיחיות' בכל טקסט, בכל מחיר ובכל תנאי. דברי ר' אליקום געצל ב"ר זאב וולף אלטשול בהקדמה לספר 'זבד טוב', כוללים אמנם דיון באופיה של הגאולה האחרונה, אך בשום מקום לא נאמר על מי שמנסים לקרב את הגאולה האחרונה בדרך הטבע כי הם עושים זאת לשווא³⁶. דברים אלו נאמרים בטקסט על מי שנגאלו בשתי הגאולות הקודמות: יוצאי מצרים ועולי בבל, והם שכנו בניין בידי אדם שעליו נאמר: 'אם ה' לא יבנה בית שוא עמלו בוניו ב'ר³⁷. קריאתו של מורגנשטרן את דברי שלמה המלך בקטעים הנידונים כמכוונים לעולי ליטא, ותוספת המלה 'רוסיה' בסוגריים ליד המלה 'מצרים', אינן בהכרח כוונתו של ר' אליקום. אף הקביעה, כי 'עליית תלמידי הגר"א נעשית בהסתר ובחשש מתגובת השלטונות', היא הסיבה לטענת ר' אליקום, כי 'הגאולה העתידה תהא מלווה בפרסום גדול; על כן המציאות הנוכחית אינה יכולה להיחשב כהתערותא דלתתא לגאולה השלמה³⁸, לא עולה כלל מקריאת דברי ההקדמה ל'זבד טוב'. אפילו טענתו של מורגנשטרן, כי 'בהקשר זה חשוב לציין כי אין בעצם קשר מהותי בין תוכן הספר לתוכן דברי ההקדמה. מכאן שהעיתוי של פרסום הספר שימש למחבר הזדמנות מתאימה לצרף אליו דברים אקטואליים בעלי מסר רעיוני בנושא שהדיו הסוערים והמסעירים טרם שככו³⁹, נראית משונה: דווקא במקום שאתד ממקורותיו אומר דברים ברורים וחד משמעיים (על הקשר בין תוכן הספר לתוכן ההקדמה), מתעלם מכך המחבר כדי לחזק את טיעונו שההקדמה נכתבה כחלק מפולמוס אקטואלי. והרי כמה שורות אחרי המובאה המקוטעת שלפנינו אומר ר' אליקום:

35 מורגנשטרן, עמ' 53. והשווה הטקסט השלם באלפי מנשה, ב, ווילנא תרס"ה, עמ' 51–54.

36 ר' זאב וואלף ב"ר דוב בער אלטשול, ספר זבד טוב, פירש(י) על בנין יחזקאל, ווארשא תקע"ד, הקדמת בן המחבר; מורגנשטרן, עמ' 112.

37 ספר זבד טוב, שם.

38 מורגנשטרן, עמ' 112.

39 שם, שם.

...והכל גרם על אשר עזבו את תורתו וכל דור שלא נבנה בהמ"ק בימיו כאילו נחרב בימיו והנה... עלה על רעיוניו אדוני אבי מו"ר הצדיק ומפורסים (!) בדורו לעסוק בבניניו כי כל העוסק בבנינו כאילו בנוי וראה והשכיל בבנינו מאד מדת ארכו ורחבו ועלתה בידו כי ממש כל איש אשר יעיין בבנינו ויבוא אל תוך הבית לא ימוש מתוכו ואף כבר בחיים חיותו נדפס זה הספר בק"ק שקלאב בשנת תקס"ד אבל שוא עמלו בוניו בו (ההדגשה שלי – י"ב) כי שגיאות הרבה נפל בדפוס הראשון...⁴⁰.

הספר עוסק בבניין יחזקאל (דבר שמורגנשטרן איננו טורח להזכירו כלל בספרו!), ובן המחבר בהקדמתו מרמז על 'בניין הבית' בדרך לימוד חזון המקדש של יחזקאל. מכל מקום, קשה לומר כי אין נושא הספר קשור לתוכן דברי ההקדמה. נהפוך הוא, הרי זה ספר שמשמעותו המשיחית מובהקת ביותר, ובן המחבר עוסק במהות הגאולה ובבניין המקדש האחרון בזיקה ברורה לטיבו של הספר. קריאה שלא כהלכה במקורות עומדת ביסודן של כמה מן הקביעות המרכזיות ב'משיחיות ויישוב ארץ ישראל'. אביא דוגמה עיקרית, הסותרת לכאורה את כל טיעוניו של המחבר בעניין ציפיותו של צבי הירש להרן לגאולה בשנת ה'ת"ר בעקבות תורת הגר"א. וכך כותב המחבר:

האמונה שביאת המשיח צפויה להתרחש בשנת ה'ת"ר מוצאת את ביטוייה באחת מאיגרותיו של צ"ה לעהרן. בו' במרחשון תקצ"ט הוא כותב לנאמנו ואיש סודו ר' ישראל משקלוב ושואלו מהו התאריך המדויק בשנת ת"ר שבו אמור המשיח לבוא: '...מדי דברי בו אשאלהו בהיותו בקי ויודע מסתרי הגאון הצדיק זצוקלה"ה, לא נעלם שכתב בס' סד"צ [=ספרא דציניעותא] עם פירושו והשביע שהיודעו לא יגלה סודו חשבתי דרכו בקדש שהזמן הוא מן ת"ר והלאה ובידעו שהרבה צפו לשנת ת"ר לא רצה לרפות תקותם וצוה להעלימו. ואולי גם רומכ"ת יודע על איזה פרט השנה רמז⁴¹.

מפליא הדבר, אך להרן אומר בפירוש דבר שמחריב את בניין התיזה המרכזית שבספר: הגר"א, לפי להרן, ידע שהגאולה תהיה בשנה כלשהי לאחר שנת ה'ת"ר, והעלים את פרט השנה (כלומר מספר השנה). להרן מבקש איפוא מר' ישראל משקלוב שיגלה לו, בקירוב, באיזו שנה תהיה הגאולה לפי הגר"א, שהרי בת"ר מאמינים רבים, אך לא אלו היודעים את סודות תורת הגר"א! המחבר הבין כאן כי להרן מבקש את התאריך בתוך שנת ה'ת"ר, ונראה שטעה במשמעות המלה 'פרט' בכתובת תאריכים בנוסח המסורת. הדברים מתחזקים למקרא השורה הבאה באותה איגרת (שלא הובאה בנוסח הנדפס של הספר, אך צילומה מופיע בעמוד שלאחר הציטוט הנ"ל): 'ופשיטא שלא יגלנו, אבל איפשר רשאי לומר שאינו רחוק, והגם אחר ת"ר לא אחרי מופלג⁴²'. אחרי קריאת השורה הזאת

40 ספר זבד טוב, שם.

41 מורגנשטרן, עמ' 205. המלה 'פרט' פוענחה על ידי מורגנשטרן כ'פרט'.

42 שם, עמ' 206 (בצילום). בהסבר לתמונה כתב: 'בו הוא מבקשו כי יגלה לו מתי בדיוק יגיע המשיח', בשעה שבטקסט המצולם כתוב, במפורש, כי אין הוא מבקש שיגלה לו את זמן הגאולה המדויק, אלא רק יאמר לו אם אינו רחוק.

דומה שאין מקום לתת אמון בתיאור 'הציפייה הדרוכה' לקראת שלהי שנת ה'ת"ר, שבה מפליג המחבר⁴³.

נראים הדברים, כי תוך פישוט טענות מורכבות, החלקת קטעים סתומים וקריאה חד-משמעית של המקורות, נצטיירה לו למחבר תמונה ברורה ופשוטה של מאורעות התקופה: היתה לגאון מוילנה משנה סדורה בעניין הגאולה בדרך הטבע, ואף צוואה מפורשת לתלמידיו לעלות לארץ ישראל. תורת הגאולה של הגר"א רמזה לשנת ה'ת"ר ותלמידיו עלו לארץ ישראל בשנים תקס"ח-תקע"ג כדי לפעול בדרך ההתיישבות והעלאת יהודים משכבות חברתיות שונות. סמוך לשנת הגאולה עשו שינויים בספרי התפילה כדי לבטא את אמונתם שכבר החלה התקופה המשיחית. משלא באה הגאולה בשנת ה'ת"ר, נתייאשו אחדים והמירו דתם לנצרות. יתר אנשי כולל הפרושים אימצו גישה פאסיבית – חזרו לגישה המשיחית המסורתית. רק קריאה בסגנון שתואר קודם וכתיבה ברוח דומה עשויים לחבר את החלקים השונים בפסיפס שהרכיב המחבר לכלל תמונה היסטורית. כמה מן החלקים הללו מרשימים כשלעצמם ומאירים באור חדש תופעות היסטוריות מסוימות, אך צירופם לכלל הטענה בדבר תנועת הגאולה המשיחית-האקטיביסטית של תלמידי הגר"א מוגזם ומשולל הוכחה רצינית: אין לנו שום ראיה מוצקת לקיום צוואת הגר"א; אין קשר ברור בין הציפיות בשנים האחרונות של התקופה הנפוליאונית לבין מה שהתרחש בארץ ישראל בשלהי שנות השלושים של המאה ה"ט; לא מצאנו ביטוי ארגוני ברור לשאיפות המשיחיות שרווחו בין אנשי כולל הפרושים, וכל שכן שלא מצאנו אף עולה ליטאי אחד(!) המתבטא בשנות השלושים ברוח המשיחית שמייחס מורגנשטרן באופן קיבוצי לאנשי הכולל (אפילו ר' אביעזר מטיקטין לא בא מליטא, ונשמט מידיעת המחבר שעמד בסכסוך חמור עם החברים הליטאים של הכולל בדיוק בתקופה הרת עולם זו של ערב הגאולה)⁴⁴. כמעט כל הדוגמאות לציפיות לשנת ה'ת"ר בירושלים הן של מחברים שאינם אשכנזים, ואף אין שום ראיה שהעולים לארץ ישראל בתקופה שקדמה לשנת 1840 באו מתוך 'ציפיות משיחיות אקטיביסטיות' דווקא. המחבר נמנע מלדון בעובדה, שהוא עצמו מזכיר, שדווקא בשלהי שנות השלושים חלה ירידה דראסטית במספר העולים⁴⁵, סימן מובהק לחוסר האקוטיות של הציפייה המשיחית בשנים אלו. אין הוכחה שהמתנצרים בירושלים עשו זאת מתוך אכזבה מכך שלא בא הגואל – ובכלל, היו מומרים גם קודם לשנת ת"ר ואחרים עמדו להמיר בשנות השלושים, אך קטעים

43 'סביר להניח שהאיש, ואולי גם בני חברתו, עסקו בהכנות אחרונות לקבלת פני המשיח. בסיגופים, בתפילות ובלימוד תורה וקבלה'; שם, עמ' 207.

44 צ' קרגילה, 'לדמותה של הנהגת כולל הפרושים בירושלים, תקצ"ט-תר"ד', קתדרה, 37 (תשרי תשמ"ו), עמ' 40-41.

45 מורגנשטרן, עמ' 90-91. מורגנשטרן מביא בפירוש דברים מפיו של זקן אחד מחבורת עולים ממזרח אירופה, שירדו בחזרה לחו"ל, על כך שנכזבו מן המצב בארץ (בשנת 1836!). דווקא המיסיונר ניקוליאסון הוא המעודד את הירודים ב'הסתמכו על הטיעונים היהודיים בנוגע לציפייה למשיח'. אך אין בכל הספר ניסיון להתמודד עם העובדה המרכזית הזאת, העומדת בסתירה לאחד מיסודות הספר: כיצד מתיישבת 'ציפייה אקוטית' לתאריך מסוים עם התמעטות גדולה במספר העולים דווקא בהתקרב המועד המצופה? אין הוא חש כאן גם במעורבות הגדולה של המיסיונר בציפייה המשיחית של היהודים; הוא בעצם המאמין ולא הם!

אלו מחיבורי המיסיונרים לא בא זכרם בספר שלפנינו⁴⁶. אין הוכחה חד משמעית שהפרושים שינו ממנהגי התפילה לפני שנת ה'ת"ר והחזירו את המנהג הישן לאחר שנכזבה תוחלתם⁴⁷, והמחבר נמנע מלהזכיר מאמר המוכיח, על סמך קריאה ביקורתית של הטקסטים, את רפיפות הטענה הזאת, אף שהמאמר נכלל ברשימה הביבליוגרפית שבסוף הספר⁴⁸.

46 באפריל 1839 המירו בני משפחת רוונטל (שהגיעו עם המיסיונר ניקוליאסון לירושלים כמה שנים קודם לכן). זמן קצר לאחר מכן המיר פאול הימן שטרנשוס. עוד בספטמבר 1838 'חקרו שלושה רבנים אחרי האמת', ורביעי נשלח לאסתאנכול להיטבל שם. בפברואר 1840 המיר יהודי בשם יעקב. ידוע על אנשים נוספים שעזבו את ירושלים ויצרו מגעים עם המיסיונרים בערים אחרות בחו"ל. רק במאי 1843 המירו חמשת יהודי ירושלים שעליהם מדבר מורגנשטרן, אלא שמגיעים עם המיסיונרים קדמו בשנתיים למועד הגאולה הצפויה בשנת ה'ת"ר. ההסבר להמרתם כאכזבה מן הגאולה שלא באה נראה מוזר למדי, לאור העובדה שכבר שנתיים לפני ה'ת"ר קיימו מגעים קרובים עם המיסיונרים. האם היתה אמונתם במשיח על תנאי? האומנם התעניינו כבר שנתיים לפני הגאולה בדת האלטרנטיבית שיאמצו במקרה שתיכזב אמונתם? מכל מקום, מורגנשטרן מקבל את טיעוניהם של המיסיונרים כאמת מוחלטת, גם בשעה שקרוב לוודאי שהלכישו את ציפיותיהם הלוהטות ל'שיבת היהודים' על בני שיחם היהודים. אף על פי שהוא עומד בספרו על הציפייה הנוצרית לגאולה בשנות הארבעים (עמ' 197–200), אין המחבר מביא בחשבון כי אפשר שהמצפים הנוצרים לגאולה העבירו את מחשבותיהם ותחושותיהם ליהודים שדבריהם תועדו בימניהם ובמכתביהם. משפט כמו שאמר פינצי, סגן קונסול אנגליה בעכו, ש'אם המשיח לא יבוא לסוף אותו מועד [1840] – הוא יעקור ללונדון ויקבל על עצמו את הדת הפרוטסטנטית' (מורגנשטרן, עמ' 62), נראה בעיני המיסיונרים (ובעיני מורגנשטרן) כאמת רצינית ומוחלטת. אך קרוב לוודאי שנאמר באירוניה האופיינית ליהודים בשיחותיהם עם מיסיונרים, ועובדה היא שפינצי לא עשה כך עד יום מותו. על משפט דומה חזרו המיסיונרים פעמים לא מעטות בכתביהם, ונראה שהיה זה מוטיב רווח שעבר מחיבור לחיבור. בדיווחי משלחת הכנסייה הסקוטית שסיירה בקהילות ישראל באירופה ובמזרח הקרוב בשנת 1839 מובאת טענה כזו בקשר ליהודי ירושלים. מורגנשטרן ציטט ממקור זה רק את החלק המדבר על הציפיות לגאולה, אך לא את המשכו המדבר בהתנצרות האפשרית (מורגנשטרן, עמ' 63). בקטע בשלמותו נאמר: 'זכמה אמרו כי אם שנה זאת [1840] תסתיים בלא שיבוא, יתנצרו; אך הרי כבר אמרו יותר מפעם אחת דבר דומה, ולאחר מכן מצאו תמיד ענינים שתורצו את התאחרות המשיח' (יהודי אירופה וארץ ישראל [לעיל, הערה 11], עמ' 106). מחבר 'משיחיות וישוב ארץ ישראל' קיבל בעצם את האינטרפרטציה המיסיונרית לציפייה המשיחית בקרב היהודים והפכה ליסוד עיקרי בהסברו לתגובות היהודים למשבר שנת ה'ת"ר (עמ' 212–215). לפי אמונת המיסיונרים, היתה הציפייה לשנת 1840 חיובית – בין אם תתרחש הגאולה ובין אם לאו: אם לא יבוא הגואל, ימירו היהודים (והרי הם חוזרים ואומרים זאת לשליחי הכנסייה); ואם יבוא, ממילא יכירו במשיחיותו של ישו, שהרי תהיה זו ביאתו השנייה באחרית הימים. לי נראה, כי יותר משהיו המיסיונרים מתעדים, הם היו מעוררים, בעצם אמונתם ובעמדתם החיובית ביותר כלפי היהודים ואמונותיהם. באופן דיאלקטי היתה השפעתם על התעוררות הלאומיות היהודית המודרנית גדולה בהרבה מאשר האמונה המשיחית העממית שרווחה בקרב היהודים לקראת שנת ה'ת"ר ותועדה באופן כה מרשים בספרו של מורגנשטרן. האחרונה לא עוררה תגובות בקרב היהודים שנשתלבו בתרבות אירופה, בעוד שדווקא מאלו יצאה בסופו של דבר הפעילות הלאומית הממשית בתחום הפוליטי והיישובי.

47 מורגנשטרן, עמ' 156–159, 232–234.

48 ברטל, ציפיות משיחיות (לעיל, הערה 3); מורגנשטרן, עמ' 246.

עד עתה ניתן היה לשער כי החומר ההיסטורי הרב האצור בפנקסי הפקידים והאמרכלים זכה סוף סוף לקריאה שיטתית שקודה, כדרך החוקרים. נראה איפוא, כי למרות השימוש הרב שנעשה במקורות הללו ב'משיחיות ויישוב ארץ ישראל', עדיין זקוקים אנו לקורא נוסף כדי שיפענח את הנאמר בהם. למרבה הצער, קשה לבטוח בספר שבו אנו דנים במה שנוגע למובאות ולפרשנותן. על כן תרומתו של החיבור למחקר תולדות ישראל במזרח אירופה ובארץ ישראל במאה הי"ט נראית בעיני מסופקת ביותר.